

UOT 930

AZƏRBAYCANIN ŞİMAL-QƏRB BÖLGƏSİNİN XI ORDU HİSSƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN TUTULMASI

t.ü.f.d. Ənvər Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: mammadovanvar1969@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsini işğal etmiş XI Ordu hissələri yerli əhalinin güclü müqavimətini qıraraq 1920-ci ilin may ayının sonunda regiondakı bütün strateji əhəmiyyətli məntəqələri ələ keçirdi. Məqalədə ilkin mənbələr əsasında bolşevik rus qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin işğalı problemi araşdırılır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində burada yerləşmiş Qızıl Ordu hissələrinin əsgərləri tərəfindən törədilən qarət, talan, soyğunçuluq və quldurluq hadisələri bölgədə uzun müddət qeyri-sabit vəziyyətin qalmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Zaqatala qəzası, işğal, Nuxa qəzası, XI Ordu, bolşevik Rusiyası, müqavimət.

XI Ordu hissələri tərəfindən 1920-ci ilin aprelin sonlarında Bakının tutulmasının ardınca Azərbaycanın bölgələrinin işğalı həyata keçirilir. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin işğalı ilə bağlı XI Ordunun komandiri Levandovski, Hərbi İnqilab Şurasının üzvləri Melonoşin və Voronkov tərəfindən hələ 1920-ci il mayın 2-də verilən əmrə yazılırdı: *“II atlı korpusu Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədlərini qorumaq üçün əsas qüvvələrlə mayın 3-dən etibarən Şamaxı–Nuxa–Zaqatala istiqamətində hərəkətə başlamalı və ayın 10-na kimi Zaqatalada mövqe tutmalıdır. Sərhədboyu zastavalarda isə pulemyotlar yerləşdirilməlidir. Taman Qafqaz briqadası da eyni istiqamət üzrə hərəkət edərək ən gec mayın 15-nə kimi Zaqatala qəzasına çatıb, oradakı hərbi qüvvələri gücləndirməlidir. Bu hissələrin bölgəyə gəlişi ilə keçmiş milli Zaqatala alayı da Qızıl Ordu birləşmələrinin sərəncamına keçməlidir”* [1, s.42].

Bu göstərişə uyğun olaraq II atlı korpusunun komandiri V.F.Vodopyanovun sərəncamında olan hissələrə verdiyi 3 may tarixli əmrində göstərilirdi:

1) Xmelkovun komandanlıq etdiyi 7-ci Qafqaz diviziyasının Şamaxı rayonunda yerləşmiş hissələri mayın 3-ü səhər tezdən, həmin diviziyanın Ağsu rayonundakı hissələri isə mayın 4-ü Ağsu-Nuxa–Zaqatala–Balakən istiqamətində hərəkətə başlamalıdır. Zaqatalaya çatan kimi bu hissələr qəzanın Dağıstan tərəfdən Muğanlıya kimi olan ərazisində, eləcə də Gürcüstanla sərhəddəki bütün yol və cığırlarda qarovullar qoymalıdır;

2) Kurişkonun komandanlığı altındakı Əlahiddə Qafqaz diviziyası mayın 4-ü Həştərxandan Həştərxan–Şamaxı–Nuxa–Qaxingiloy istiqamətində hərəkətə keçməli, son məntəqəyə çatdıqdan sonra Muğanlıdan başlayaraq qəzanın Gürcüstanla sərhədində qarovul məntəqələri təşkil etməlidir;

3) Taman Qafqaz briqadası 37-ci Qafqaz alayı ilə birlikdə mayın 5-də Xırdalanda toplaşaraq mayın 6-dan etibarən Mərzə–Şamaxı–Nuxa–Qaxingiloy istiqamətində hərəkətə başlayaraq mayın 16-ı ora çatmalıdır;

4) Kurişkonun Əlahiddə Qafqaz diviziyası Taman briqadasının hissələri ilə birlikdə Zaqatalada yerləşərək şəhərdə mühafizəni təşkil etməlidir [2, s.1].

Mayın 9-u saat 5-də 2000 nəfərlik gürcü hissələrinin Azərbaycan sərhədini keçərək Qabaqçöl kəndinə girməsi ilə, Qabaqçöl və ətraf kəndlərin əhalisinin gürcü hissələrinə ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, qəzada son dərəcə gərgin vəziyyət yaranır. Bu arada bir məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bolşevik Rusiyasının Azərbaycana təcavüzünün başlanması ilə Azərbaycan hökuməti ona hərbi yardımın göstərilməsi üçün Gürcüstana dəfələrlə müraciət etsə də, gürcü tərəfi müttəfiqlik öhdəliyinə əməl etməmişdi. Bu barədə Gürcüstan Demokratik Respublikası parlamentinin üzvü R.Qabaşvili öz hökumətini qınayaraq yazırdı ki, *“...Əgər biz vaxtında Azərbaycana yardıma getsəydik bolşeviklər bura girə bilməzdilər.”* [3, s.39] Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin bolşevik Rusiyası ilə

eyni vaxtda menşevik Gürcüstanının da müdaxiləsinə məruz qalması faktı, qənaətimizcə, gürcü tərəfinin Azərbaycana münasibətdə əvvəlcədən işləyib hazırladığı planından xəbər verirdi. Lakin Azərbaycan tərəfinin qəti mövqeyi, eləcə də bolşevik çevrələrinin strateji hədəfləri gürcü hökumətinin bu niyyətinin gerçəkləşməsinə imkan vermədi.

Belə bir vəziyyətdə II atlı korpusunun komandirinə mayın 13-ə kimi korpusun iki diviziyasını Zaqatalada yerləşdirmək, Gürcüstanla sərhəddə Balakən–Qabaqçöl–Danaçı–Muğanlı istiqamətində pulemyotlarla təchiz olunmuş güclü qarovul məntəqələri təşkil etmək tapşırılır. Tamam briqadasına isə İlisu–Zurnaabad rayonunda mövqə tutmaq əmr olunur. Bu göstərişə uyğun olaraq, II atlı korpusunun komandiri V.F.Vodopyanovun 1920-ci ilin mayın 10-da verdiyi əmrdə deyilirdi: *“Xmelkovun başçılıq etdiyi 2 alay, 13 eskadron, 3 batareya, 1 texniki eskadronun ibarət qüvvə mayın 10-u Nuxadan Zaqatala istiqamətində hərəkətə başlamalı, mayın 11-i axşam Zaqatalaya çatıb ayın 12-də Balakən–Qabaqçöl istiqamətində hərəkəti davam etdirməlidir. Xmelkova yolda müqavimətə rast gəldikdə qəfil hücumla onları geri oturdub diviziyayı Balakəndə yerləşdirmək və Qabaqçöl–Danaçı–Muğanlı istiqamətində pulemyotlarla təchiz olunmuş güclü süvari məntəqələr təşkil etmək əmr olunurdu. Ona Gürcüstanla sərhəddi keçməmək tapşırılmışdı.*

Kurişkonun başçılığı altındakı Əlahiddə Qafqaz briqadasının 3 alay, 12 eskadron, 2 batareya, 1 texniki divizionun ibarət qüvvə isə mayın 10-da Nuxaya doğru hərəkətə başlayıb həmin gün axşam ora çatmalı, ayın 12-i Zaqatala istiqamətində hərəkəti davam etdirib, ayın 14-ü bura çataraq hissələri orada yerləşdirib sonrakı əmri gözləməli idi. Savelyevin komandanlığı altındakı Tamam briqadasına isə kəşfiyyat məlumatlarının toplanması tapşırılmışdı. Bütün əməliyyat məlumatları II atlı korpusunun mayın 12-dən etibarən Nuxada qərarlaşmış komandiri Vodopyanova göndərilməli idi” [2, s.4].

1920-ci ilin mayın 11-də XI Ordunun 18-ci Qafqaz diviziyasının hissələri hələ mayın 7-də Yevlaxa gəlmiş 7-ci Qafqaz diviziyası ilə birgə hərəkət edərək Nuxa rayonuna daxil olmuşdu. Ordu hissələrinin buraya gəlişindən sonra yerli İnkilab Komitəsinin XI Ordunun Xüsusi şöbəsi ilə sıx əməkdaşlığın nəticəsində yerli əhaliyə qarşı terror başlayır. Xüsusi şöbə İnkilab Komitəsindən “şübhəli elementlərin” siyahısını alır və bu siyahı əsasında həbslər aparır, həbs olunanların əksəriyyətini isə güllələyirdi. “Qruziya” qəzetinin yazdığına görə Nuxaya gəlmiş ümumi sayı 4–5 min nəfər olan 4 sovet alayının hissələri yerli Qəza İnkilab Komitəsi tərəfindən kazarmalara yerləşdirilmək istədikdə əsgərlər razı olmamış, şəhərdəki ən yaxşı evləri zəbt edərək yerləşməyə başlamışdılar. Evlərin müsadirəsi zamanı əhaliyə qarşı zorakılıq edilir, onlar zorla evlərindən çıxarıldılar [4].

Kəşfiyyat məlumatları əsasında Gürcüstanın Zaqatala qəzası tərəfdən Azərbaycanla sərhəddə 800 əsgərdən ibarət gürcü hissəsinin cəmləşdiyini müəyyən edən II atlı korpusunun komandanlığı tərəfindən mayın 13-də verilmiş əmrdə Xmelkova bir alayla Muğanlıya qədər sərhəddə pulemyotlarla təchiz olunmuş güclü zastava təşkil etmək, sərhədi keçməmək şərti ilə körpüləri və döngələri tutmaq, bu zaman Balakən–Laqodexi yolunun mühafizəsinə xüsusi fikir vermək əmr olunurdu. Kurişkonun komandanlığı altındakı 18-ci Qafqaz diviziyasına isə Zaqatalada qərarlaşmaqla burada taktiki müdafiə tədbirlərini görmək əmr olunurdu [2, s.5].

1920-ci il mayın 13-də RSFSR ilə Gürcüstan arasında müqavilə bağlandıqdan sonra Gürcüstan tərəfdən Azərbaycan ərazisinə olan hərbi müdaxilələr kəsilməklə tərəflər arasında mübahisəli məsələlərin həlli məqsədilə danışıqlar prosesi başlasa da, Gürcüstan tərəfi Zaqatala qəzası tərəfdən Azərbaycanla sərhəddə çoxsaylı hərbi qüvvə cəmləşdirməyə davam edirdi. Belə ki, həmin vaxtı Laqodexidə 8 pulemyotla təchiz olunmuş 1200 nəfərlik gürcü hissəsi, Sığnağda 6 pulemyotla 1200 əsgər, Tsarkiyə Kolodsıda isə 210 əsgərdən ibarət qüvvə cəmlənmişdi. Bununla yanaşı, gürcülərin Azərbaycanla sərhəddə hər biri 1 pulemyot 30 əsgərdən ibarət olmaqla Mazımçayın və Muğanlıçayın sahilində 2 zastavası var idi. Lakin sovet Rusiyası Gürcüstanla bağladığı müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq Zaqatala qəzasındakı hissələrin bir hissəsini mayın 19-dan etibarən geri çəkməyə başlayır. Qəzada qalan hissələrə isə gürcü tərəfi ilə heç bir qarşıdurmaya getməmək əmr olunurdu [2, s.6].

XI Ordunun komandiri Levandovskinin 1920-ci ilin mayın 18-də verdiyi əmrdə isə deyilirdi: *“II atlı korpusunun komandiri Vodopyanov əsas qüvvələrlə Zaqatala rayonunun Gürcüstanla sərhəd zolağında nəzarəti gücləndirməlidir. Bunun üçün bölgədə yerləşən 20-ci diviziyanın sərəncamındakı*

Taman Qafqaz briqadası da Vodopyanovun tabeliyinə verilsin” [1, s. 49]. XI Ordu hissələrinin Zaqatala qəzasına gəlişi ilə Qəza İnqilab Komitəsi keçmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrini həbs etməyə başlayır. Həbs olunanların bir hissəsi isə mühakimə olunmadan güllələnmişdi [5].

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin işğalını həyata keçirən XI Ordu hissələri burada şiddətli müqavimətlə rastlaşırlar. İyirminci diviziya komandirinin 29 may 1920-ci il tarixli məlumatında Qızıl Ordu hissələrinin Nuxa şəhərinə sığınmış üsyançıları çətinliklə də olsa məğlub edərək şəhərin şimal hissəsinə nəzarəti ələ keçirməsindən sonra [6, s.117] şəhərin giriş və çıxışlarının bağlandığı göstərilirdi. Buradan Zaqatala, Yevlax və Şamaxı istiqamətində gedən yollar ordu hissələri tərəfindən tutulur, bütün nəzarət məntəqələrində pulemyotlar qoyulmaqla silahlı qruplar yerləşdirilir. Qızıl Ordu hissələrinin özbaşınalıqlarından dağlara çəkilməyə başlayan dinc əhəlinin qarşısı amansızlıqla alınmaqla onların tərki – silah olunması həyata keçirilir [6, s.128]. Bundan sonra şəhərin bir hissəsini ələ keçirməyə müvəffəq olmuş qırmızı hissələrdən bir eskadron Nuxada saxlanılaraq digər qüvvələr Zaqatalaya doğru hərəkətə başlayır [7, s.40].

Nuxa şəhərində asayişin bərqərar edilməsi məqsədilə verilmiş 29 may 1920-ci il tarixli göstərişdə Zaxarçenkonun başçılığı altındakı 12 pulemyotla təchiz olunmuş 2 eskadrondan ibarət 600 nəfərlik qüvvənin Nuxa şəhərində – 1) Qışlaqda; 2) Erməni məhəlləsində; 3) I Çayqırağıda; 4) II Çayqırağıda; 5) Doduda; 6) I Dabı Xanda; 7) II Dabı Xanda; 8) Yuxarıbaşda; 9) Gəncəli məhəlləsində olmaqla yerləşdirilməsi əmr olunurdu. Burada yerləşdiriləcək hissələrin komandirləri həm də həmin rayonların hərbi rəisləri təyin olunurdular. Onlara küçələrdə güclü piyada gözətçi dəstələri qoymaqla sovet müəssisələrini və asayiş qorumaq, insanların kütləvi halda toplanmasına heç bir halda imkan verməmək, buna cəhd edənləri silah tətbiq etməklə dağıtmaq, müqavimət olarsa, son dərəcə amansızlıqla hərəkət etmək əmr edilirdi. Həmin əmrə əsasən, Sabelnikovun başçılığı altında Nuxa qalasında yerləşməli olan 8 eskadron və 8 pulemyotdan ibarət ehtiyat hissələr rayonlardakı hissələrlə daim sıx əlaqədə olmalı idi [2, s.9].

Azərbaycanın sovetləşməsində həlledici rolun məhz XI Orduya məxsusluğu kommunist xadimlər tərəfindən də etiraf olunurdu. Zaqatala Qəza İnqilab Komitəsinin ilk sədri Z.Balaxlinski etiraf etmişdi ki: *“Əgər inqilab qansız keçibsə, Müsavat hakimiyyəti devrilibsə, bu partiyamızın güclü olması mənasına gəlmir. Bu ona görə baş verdi ki, XI Qızıl Ordu güclü idi”* [8, s.275-280].

Nəticə

Beləliklə, artıq 1920-ci ilin mayın sonuna kimi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindəki bütün strateji əhəmiyyətli məntəqələr XI Ordu tərəfindən tutulmuş və bu mövqələrdə onun əsas hissələri yerləşdirilmişdi. Burada yerləşmiş Qızıl Ordu hissələrinin ilk gündən özlərini bu yerlərin sahibi kimi aparması, yerlərdəki hakimiyyət orqanları olan Qəza İnqilab Komitələrini saymaması, özbaşına evlərdə axtarıqlar apararaq oğurluq, qarət və talançılıqla məşğul olması Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin əksər kəndlərini əhatə etmiş güclü antisovet üsyanına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы (1920-1921) / – Баку: Азернешр, – 1989. – 196 с.
2. Приказ командира II Конного корпуса В.Ф. Водопянова // Российский Государственный Военный Архив, (РГВА), ф. 7940, оп. 1, дело 12. стр. – 1-12.
3. Джавахишвили Н.Г. Борьба за свободу Кавказа. Из истории военно политического сотрудничества грузин и северокавказцев в первой половине XX в. / Н.Г.Джавахишвили. – Тбилиси: изд-тво Тбилисского Университета, – 2005. – 147 с.
4. События в Нухе // газета «Грузия», – 1920 года, 20-го июня. № 65, – с. 4.
5. События в Закатальском округе // газета «Грузия», – 1920 года, 4-го июля. №77, – с. 7.

6. Разговор нач. 20-й дивизии с ответственным дежурным Соколовым. 20 мая 1920 г. // Российский Государственный Военный Архив (РГВА), ф. 195, оп. 3, дело 232. с. – 117-129.
7. Оперативная сводка // РГВА, ф. 7717, оп. 1, дело 72. с. – 40-41.
8. Zaqatala Qəza İnqilab Komitəsinin sədri Z.Balaxlinskiyin məktubu // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond №1, siyahı №1, iş №8, vərəq – 280.

Аннотация

Взятие XI Армией северо-западного региона Азербайджана Анвер Мамедов

Подразделения XI Армии, оккупировавшие северо-западную часть Азербайджана, сломив сильное сопротивление местного населения, к концу мая 1920 года захватили все стратегически важные пункты в регионе. В статье на основе первоисточников рассматривается вопрос вторжения в северо-западный регион Азербайджана сил меньшевистской Грузии одновременно с большевистской Россией. Был сделан вывод, что произвол дислоцированных здесь подразделений Красной Армии, кража, грабеж и разбой солдат были одной из основных причин нестабильной ситуации в регионе на первом этапе установления советской власти.

Ключевые слова: Закаतालский уезд, оккупация, Нухинский уезд, XI Армия, большевистская Россия, сопротивление.

Abstract

The capture of the northwestern region of Azerbaijan by the XI Army Anver Mammadov

By the end of May 1920 the units of the XI Army, which occupied the northwestern part of Azerbaijan, breaking the strong resistance of the local population, captured all strategically important points in the region. Based on the primary sources, the article considers the issue of the invasion of the forces of Menshevik Georgia in the northwestern region of Azerbaijan simultaneously with Bolshevik Russia. The article concluded that the arbitrariness of the Red Army units deployed here, theft, robbery and brigandage of soldiers were one of the main reasons for the unstable situation in the region at the first stage of the establishment of Soviet power.

Keywords: Zagatala district, an occupation, Nukha district, the XI Army, Bolshevik Russia, resistance.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.01.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.02.2020

Çapa qəbul edilmişdir: 03.03.2020